

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ПОГЛЯДІВ НА ПРИРОДУ СИМВОЛІЧНОЇ МІМІКРІЇ ПОВЕДІНКИ ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИХ	9
1.1. Символ – регулятор поведінки особистості	9
1.2. Символічна мімікрія як адаптивний засіб регуляції поведінки військовослужбовців, які перебувають у військовому полоні ...	21
1.3. Психологія поведінки військовослужбовців в умовах військового полону	30
РОЗДІЛ 2. ОРГАНІЗАЦІЯ ТА МЕТОДИКИ ДОСЛІДЖЕННЯ СИМВОЛІЧНОЇ МІМІКРІЇ ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИХ	43
2.1. Організація дослідження	43
2.2. Методи дослідження	47
РОЗДІЛ 3. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ СИМВОЛІЧНОЇ МІМІКРІЇ ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИХ.....	65
3.1. Символічно-мімікрійна поведінка військовослужбовця на різних стадіях військового полону.....	65
3.1.1. Особливості протікання психічних реакцій військовослужбовців під час захоплення у військовий полон ...	70
3.1.2. Символічна мімікрія військовополоненого протягом транспортування до місць утримання.....	76
3.2. Символічно-мімікрійні нюанси першого допиту військовополоненого: нарративний аспект.....	80
3.3. Життєстійкість – особлива символічно-мімікрійна навичка військовослужбовця в умовах військового полону.....	88
3.4. Особливості прояву символічної мімікрії в ланці взаємодії «військовополонений – охоронець».....	97
3.5. Мімікрійні правила поведінки військовополоненого в умовах військового полону та його рідних осіб.....	104
3.5.1. Мімікрія-захист військовополонених з різним рівнем індивідуально-типологічних властивостей.....	116
3.5.2. Вплив деприваційних факторів на поведінку військовополонених на різних стадіях військового полону	118
3.6. Психологія життя військовослужбовця після повернення з військового полону.....	124
ВИСНОВКИ	135
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	138
ДОДАТКИ	148

ВСТУП

Серед усіх видів суворих випробувань, із якими стикається військовослужбовець у ході ведення війни, особливе місце займає військовий полон. Суттєво підриваючи здоров'я військовослужбовця, звужуючи його подальші перспективи, травмуючи психіку й породжуючи важку психічну та моральну кризу, військовий полон кардинально змінює життя особистості військовослужбовця (Б. Беттельхейм, С. Грилюк, А. Побідаш, В. Франкл, Ю. Широбоков).

В умовах військового полону у військовослужбовця активізується амбівалентне різноманіття почуттів, думок, намірів і спонук (В. Карпов, Дж. Нардіні, О. Тімченко), виникає сенсорна та інформаційна депривація (О. Красницька), загострюється внутрішньоособистісний конфлікт між ідеологічними догмами, загальнолюдськими цінностями, почуттям обов'язку, з одного боку, та прагненням зберегти фізичне й психічне здоров'я, вижити, повернутися до лав Збройних Сил України, з іншого.

Світоглядне сприйняття військового полону в українському соціумі та Збройних Силах України, зокрема впродовж останніх дев'яти років, кардинально змінилося з «радянської» моделі, у якій військовий полон асоціювався зі зрадою, ганьбою, тавром на все життя, на «західну» модель, у якій військовополонений прирівнюється до розвідника, експерта з виживання, носія корисної інформації, особистості, яка, вдало мімікруючи, залишається незламною й вірною своїм устремлінням і прагненням (С. Асєєв, С. Грилюк, Т. Діцлер, О. Мацієвський, О. Нагорна).

Аналіз наукових поглядів на природу символічної мімікрії особистості військовополоненого уможлиблює її розуміння як сутнісної та ситуативно модифікованої атрибутивної властивості, що інтегрує в єдине ціле хитрість розуму зі специфікою його прояву у критичних, складних, небезпечних умовах життєдіяльності (Л. Гонсалес, Е. Гоффман, В. Клименко, А. Лобанова, Сунь-цзи). В умовах військового полону мімікрійна поведінка військовополоненого є усвідомленою та прагматичною дією, покликаною забезпечити його належним рівнем адаптивності, життєстійкості й креативної опірності (А. Лобанова, В. Клименко).

Актуальність дослідження символічної мімікрії як дієвого способу адаптивної поведінки військовополоненого зумовлена потребою з'ясування сутності її вираження в умовах військового полону, пошуку оптимальних форм прояву її маскувального та імітаційного ефекту. Кожна мить військового полону ставить військовополоненого перед вибором: скоритись невідомій долі чи гідно боротись за своє життя і власну самість (Лоренс Ріс, В. Франкл, Ю. Широбоков).

Проведені нами теоретичні та практичні розвідки засвідчили, що проблема символічної мімікрії як дієвого регулятора поведінки

військовополоненого на сьогодні не знайшла належного висвітлення в доробках вітчизняних і зарубіжних психологів. Позаяк вдаватись до мімікрії-захисту військовополоненого спонукають умови, у яких він не може поводитись чесно й відкрито, реалізуючи особистісну ціннісно-нормативну систему та наміри. Можемо стверджувати, що вивчення психологічних механізмів регуляції поведінки, заснованих на маскувальних техніках, символах, вербально-мімікрійних образах, належить до актуальних досліджень.

Таким чином, важливість та актуальність порушеної проблеми, суспільна й наукова потреба її вирішення, об'єктивна необхідність в експериментально-теоретичному дослідженні психологічних механізмів дії мімікрії-захисту військовополонених зумовили вибір теми дослідження.

Об'єктом нашого дослідження є символічна мімікрія особистості військовополоненого, а предметом дослідження – психологічні механізми регуляції поведінки військовополонених засобами символічної мімікрії на різних стадіях військового полону.

Мета дослідження полягає в теоретичному обґрунтуванні та емпіричному вивченні ролі символічної мімікрії як регулятора поведінки й адаптивного способу функціонування військовополоненого в умовах військового полону.

Для досягнення визначеної мети потрібно вирішити такі завдання:

1. Здійснити теоретико-методологічний аналіз поглядів на природу символічної мімікрії поведінки особистості військовополоненого у психологічній науці та практиці.

2. Встановити й обґрунтувати особливості функціонування психіки військовослужбовця в умовах військового полону та з'ясувати місце мімікрійно-приспосувальних практик на кожній із його стадій.

3. Емпірично дослідити роль символічної мімікрії як регулятора поведінки військовополонених на різних стадіях військового полону.

4. Виробити мімікрійні правила поведінки військовополоненого в умовах військового полону та перевірити їх ефективність.

5. Окреслити психологічні особливості адаптаційної поведінки військовослужбовців на етапі проведення реінтеграції та постізоляційного супроводу.

Теоретико-методологічну основу дослідження складають структурно-функціональний, міждисциплінарний і діяльнісний підходи (В. Клименко, А. Колот, С. Максименко, Р. Мертон, Т. Парсонс, Г. Спенсер); концептуальні погляди на полон як тотальний інститут десоціалізації особистості (Е. Гоффман, Е. Кохен); екзистенційна теорія В. Франкла про прагнення до сенсу, про сенс життя та свободу волі; фундаментальні психологічні положення про психологію військовополонених на різних фазах, стадіях військового полону (Б. Беттельхейм, В. Краль, А. Побідаш, О. Тімченко, В. Франкл, Ю. Широков); теоретичні уявлення про

ставлення людини до життя, її духовні настанови в «горнилі смерті» (Лоренс Ріс, Дж. Нардіні, Н. Хофмейер, М. Хертех-Вульф); концептуальні погляди на символ як універсальний засіб пізнання особистості та регуляції її поведінки (Г. Блумер, В. Клименко, Ж. Лакан, О. Лосев, Дж. Мід); теорії соціальної мімікрії як адаптивного способу життєдіяльності особистості в небезпечних (несприятливих) умовах, експектації маскувальної та імітаційної поведінки людей (А. Лобанова); основні ідеї про символічні сигнали, мімічні прояви базових емоцій та обману П. Екмана; психологічні стадії виживання й сутнісні правила «залишитися живим» в ризиконебезпечних ситуаціях (Л. Гонсалес); теоретичні підходи до розуміння впливу депривації на поведінку особистості військовополоненого (О. Красницька); автобіографічні джерела С. Асеєва, М. Гавришко, А. Глуховського, Д. Павличенка, В. Франкла.

Для вирішення завдань дослідження розроблено програму, реалізація якої передбачає використання комплексно взаємопов'язаних наукових методів:

теоретичних – аналіз, синтез, порівняння, узагальнення, абстрагування, систематизація та інтерпретація наукових даних для визначення сутності символічної мімікрії як адаптивного засобу регуляції поведінки військовополонених, окреслення сутності мімікрії-захисту військовополонених і з'ясування основних діагностичних засобів та процедур;

емпіричних – нарративна розповідь, спостереження, самоспостереження, діагностична бесіда, ретроспективне інтерв'ю, анкетування, тестування, психологічний експеримент для виявлення особливостей застосування механізмів символічної мімікрії як регулятора поведінки військовополоненого на різних стадіях військового полону; *психодіагностичний метод* представлено наступним набором психодіагностичного інструментарію: методикою «Діагностика рівня соціального інтелекту» Дж. Гілфорда та М. Саллівена, методикою «Діагностика показників і форм агресії» А. Баса й А. Дарки, методикою «Діагностика темпераменту» Я. Стреляу, методикою «Аналіз нарративних розповідей», методикою «Пам'ять на образи», методикою «Пам'ять на числа», методикою «Слухова пам'ять», методикою «Портретна галерея», методикою «Шкала темпераментів» Л. Терстоуна, опитувальником «Шкала емоційного відгуку» А. Меграбяна і Н. Епштейна, методикою «Реакція на рухомий об'єкт – РРО», тест-опитувальником «ЕРі» Г. Айзенка; опитувальником «Шкала депресії» А. Бека, методикою життєстійкості С. Мадді (в адаптації О. Леонтьєва), методикою «Комунікативного контролю» М. Снайдера, тестом на «Креативність», авторським тестом «Робочі команди», методикою «Визначення рівня толерантності до невизначеності» С. Баднера, методикою «Дослідження спостережливості», анкетною «Символічної мімікрії».

У психологічному експерименті здійснювалася відеофіксація рівня прояву емоційних станів страху, огиди, смутку, неочікуваності та інших негативних станів колишнього військовополоненого за допомогою програми Face2Face (швидкість зчитування веб-камери від 1/30...1/15 с.) із подальшим експертним оцінюванням експериментальних даних за допомогою функції покадрового перегляду.

статистичних – описова статистика, кореляційний, порівняльний аналіз (*r*-Пірсона, критерій порівняння парних вибірок (*t*-критерій Стьюдента). Статистичну обробку даних здійснено за допомогою стандартизованого пакету програм IBM SPSS Statistics 21.0 та офісних додатків «Microsoft Office Excel 2007».

Наукова новизна роботи полягає в такому:

вперше:

розкрито основні психологічні механізми регуляції поведінки військовополонених засобами символічної мімікрії, встановлено її різновиди, форми втілення, виокремлено мімікрійні ресурси, що забезпечують психологічний захист військовослужбовця в умовах військового полону;

обґрунтовано та визначено сутність понять «символічна мімікрія поведінки військовополоненого», «мімікрія-захист військовополоненого», «легендовано-мімікрійний образ військовополоненого» як дієвих засобів відображення образів, думок і почуттів військовополоненого та емпіричним шляхом виявлено їхні регуляторні властивості в умовах військового полону;

установлено специфіку вираження символічно-мімікрійної поведінки військовополонених на кожній зі стадій військового полону, основаної на імітаційно-оманливих, хитрих діях і механізмах подвійної, амбівалентної моралі;

з'ясовано та емпірично доведено зв'язок між стратегіями мімікрійної поведінки військовополонених і їхньою життєстійкістю, соціальним інтелектом та креативністю мислення;

виявлено ефективність використання механізмів мімікрії-захисту в умовах військового полону військовополоненими з різним рівнем індивідуально-типологічних властивостей (екстра-інтроверсії, нейротизму, психотизму);

розроблено символічно-мімікрійні правила поведінки військовополоненого в умовах військового полону та його рідних осіб, які ґрунтуються на зміні когнітивної оцінки ситуації, стримують останніх від імпульсивних (передчасних) дій і стають запорукою їхнього психологічного благополуччя;

розкрито особливості реадaptaції та протікання психічних станів військовослужбовців у перші чотири-п'ять тижнів після звільнення з військового полону;

удосконалено:

систему проведення психологічного скринінгу, декомпресії, тактичного, формального та уточнюючого дебрифінгу з військовослужбовцями, звільненими з військового полону, шляхом побудови психоемоційного профілю досліджуваного засобами програми Face2Face;

психологічні підходи, принципи й основні завдання реінтеграції та постізоляційного супроводу військовослужбовців, звільнених із військового полону;

набули подальшого розвитку:

теоретичні положення про психологічні механізми символічної мімікрії особистості військовополоненого, що виражаються у формі гри-симуляції, гри-імітації, символічної ролі-маски та є вимушено-адаптаційно-життєрадянським способом поведінки військовослужбовця в умовах військового полону.

Практичне значення результатів дослідження полягає в можливості їх застосування у процесі психологічної підготовки й навчання персоналу Збройних Сил України за напрямом SERE-психології (психології виживання (Survival), уникнення (Evasion), опору (Resist) та втечі (Escape/extract)); проведення професійно-психологічного відбору кандидатів на посади, що передбачають високу ймовірність потрапляння у військовий полон, мімікрійно-психологічної підготовки військовослужбовців до виконання завдань в умовах відриву від основних сил (ізоляції) та під час ведення бойових дій.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ПОГЛЯДІВ НА ПРИРОДУ СИМВОЛІЧНОЇ МІМІКРІЇ ПОВЕДІНКИ ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИХ

1.1. Символ – регулятор поведінки особистості

Вітчизняна психологічна наука розглядає символ як обов'язковий референт дослідного дискурсу [133]. Відкриваючи особистості багатозначну смислову перспективу предметів і явищ, впливаючи на проникливість мислення, символ стає особливою, опосередкованою формою відображення дійсності [68, 80, 82, 93, 132]. Створення символів – іманентна здатність людини, зумовлена природою її свідомості. Будучи наділеним феноменальним буттям, символ впродовж багатьох століть є сполучною ланкою між людиною і навколишнім світом [133, с. 12]. Уся природа людини, як справедливо наголошує Ж. Лакан, «належить до символічного строю» [50].

Впродовж останніх десятиліть символ постає особливою моделлю, що породжує та регулює поведінку особистості [31, 68, 85, 102, 107, 133]. Згідно із С. Рубінштейном, регулювати поведінку особистості – означає насамперед впорядковувати, налагоджувати й розвивати її дії відповідно до певних правил і норм. Оскільки поведінка особистості включена в широку систему соціальної регуляції, її функціями є: формування, оцінювання, підтримка, регулювання, захист і відтворення необхідних суб'єктам норм, правил, принципів, механізмів, засобів, що забезпечують існування взаємодії, передачу повідомлення, діяльність особистості як члена суспільства та виживання в особливих умовах [102, 103].

За О. Соловйовим, процес регулювання слід розглядати як приведення будь-чого у відповідність до установлених норм і правил. Регулювання є процесом постійного порівняння регульованої величини із заданим значенням. У разі відхилення від заданого значення об'єкт регулювання зазнає впливу, який відтворює регулюючу величину. З цього випливає, що процес регулювання обов'язково передбачає наявність регульованого об'єкта та регулюючої системи [107].

Згідно з теорією В. Клименка регулятор є образом внутрішньої мети особистості, живим пристроєм особистості зі спеціалізованими функціональними структурами – гештальтами, в яких записана, зберігається й передається спадкова інформація для життя і функціонування живої істоти у стохастичній взаємодії з довкіллям [68, с. 49]. З цієї точки зору психіка особистості є своєрідним перетворювачем інформації, що відображає властивості і структуру предметів та явищ довкілля, є предметом регуляції, проектує рухи думки, почуттів, уяви та

інші психічні явища, регулює дії, активність і поведінку в цілому в середовищі буття [68, с. 89].

З огляду на предмет нашого дослідження, особливу роль у регуляції поведінки особистості відіграє символ, як словесна модель породження дії та поведінки особистості, що стає її дійсним буттям і формує стан душевного піднесення [68, 82, 133]. Людина в дії «роздвоюється»: одна її частина регулює рухи, а інша спостерігає за правильністю дії та забезпечує випереджувальні рухи в дії. Спираючись на теорію М. Бахтіна, можемо визначити, що така діалогічна активність забезпечує порівняння, оцінювання та судження відповідності бажаного і дійсного в дії [25, с. 90].

Згідно нашими поглядами завдяки символів особистість виявляє й актуалізує смисли, не об'єктивовані й не усвідомлені в раціонально-знакових формах. Символ – універсальний засіб регуляції духовно-практичного досвіду, медіатор відношень людини зі світом. На підставі викладеного стверджуємо, що у структурі психіки варто виокремити особливий компонент, в якому б домінували активні символічні утворення, які проявляючись у символі, заряджені неусвідомлюваними установками, глибинними особистими смислами та мотивами [133, с. 91].

Отже, символ є регулятором, утвореним на матеріалі знакових систем, які є засобом передання повідомлення у системі взаємин «людина-людина». Як зазначає В. Клименко, символ, регулюючи поведінку особистості, впливає не стільки на почуття та уяву, скільки на мислення, його проникливість, натякаючи на можливість, яка існує потенційно, але ще не має чіткого вираження [68]. Символічна регуляція дає змогу особистості не лише пізнавати властивості предметного світу, а й використовувати їх силу, щоб змінити сам предмет і поведінку на нові форми, що даватимуть змогу задовольняти життєві потреби.

У контексті предмета нашого дослідження важливою видається теза С. Рубінштейна, про те, що регуляція поведінки особистості завжди спрямована на конкретний результат. Якою б істотною не була мета, лише її для визначення поведінки недостатньо. Реалізація мети потребує врахування низки умов, яких слід дотримуватися. Співвідношення мети з умовами визначає завдання, яке має бути вирішене за допомогою дії. Цілеспрямована дія формує поведінку особистості [102, 103].

Отже, поведінкою, спрямованою на певний предмет чи вагомий результат, людина неминуче взаємодіє з іншою людиною, впливає на інших людей і свої взаємини з ними. Відповідно до теорії С. Рубінштейна поведінку особистості регулюють дії різних видів і рівнів: рефлексивні, символічні, вольові та ін. Регулюючи поведінку, особистість втілює свій енергопотенціал у предмет дії, опрацьовує інформацію, збільшуючи потужність її механізму. Завершена дія збагачує поведінку особистості досвідом вирішення завдання. З цього випливає, що процес дії є програмуванням поведінки особистості.

Рефлексія як ключовий рівень символічної регуляції поведінки особистості є джерелом життєтворчої активності особистості [56, 103, 133]. Так, полонений *старший матрос Ігор М.* під час висаджування з машини помітив що охоронець кожного б'є прикладом по спині. Усвідомивши це, він вистрибнув із машини і побіг так швидко, що охоронець не встиг завдати йому удару.

Розглядаючи рефлексію як чуттєво-інтуїтивне утворення у структурі регуляції поведінки особистості (за такого підходу рефлексію можна ототожнити із символом), ми, услід за А. Фурманом, неминуче виходимо на психологічну категорію здатності. Рефлексивна регуляція – особлива психічна реальність, яка синтезує в собі основні риси всіх базових компонентів психіки (табл. 1.1.).

Таблиця 1.1

Рефлексія як регулятор поведінки особистості

Основні модуси рефлексії			
Рефлексія як здатність	Рефлексія як процес	Рефлексія як стан	Рефлексія як властивість
Спроможність особистості осмислювати способи, методи, засоби оперування одержаною інформацією	Організація та регуляція активності поведінки і діяльності	Рефлексування змісту суб'єктивного світу особистості	Інтегральна психічна якість людини, спрямована на усвідомлення своїх дій

Специфіка рефлексії як базової здатності суб'єкта, який перебуває в умовах полону, регулювати власну поведінку та життєдіяльність, полягає у спрямованості не на зовнішній світ, а на сам спосіб його пізнання. Отже, активізація й активне функціонування рефлексивної здатності особистості починається тоді, коли вона чітко розрізняє думку і предмет думки. Це, у свою чергу, призводить до появи принципово нового типу взаємодії з дійсністю, даною опосередковано, у певних формах мислення [103, 133].

За даними М. Холодної та А. Фурмана, рефлексивну здатність особистості до усвідомлення, а отже організації та регуляції власних психічних процесів і поведінки в цілому як складову метакогнітивного досвіду визначають як «довільний інтелектуальний контроль», базовими для існування якого є такі здібності: 1) планувати; 2) передбачати наслідки ухвалюваних рішень; 3) оцінювати етапи власної інтелектуальної діяльності; 4) припиняти або пригальмовувати діяльність на будь-якому етапі її виконання; 5) вибирати і модифікувати стратегію власної діяльності.

В особливих умовах діяльності рефлексія як здатність виявляється в усвідомленні інформації, впорядкуванні дій суб'єкта, його уявлень про світ, а також осмисленні способів, методів і засобів оперування інформацією, що невинно надходить та калейдоскопічно змінюється. Оскільки інформація висвітлює ідеальний план реалізації цілей, то її усвідомлення призводить до зняття невизначеності, обмежень у ситуативності вибору дій і вчинків та реалізації активного управління своєю поведінкою [33, 129, 138].

Розгортання процесів рефлексії як особливого символічного регулятора поведінки особистості неможливе без відповідного стану. Як справедливо наголошує А. Карпов, «стан рефлексії – це завжди рефлексування чогось іншого, іншого змісту (або зовнішнього щодо суб'єкта, або внутрішнього)». Як символічний регулятор і психічний стан водночас рефлексія «прозора», невловима для виявлення суб'єктом змісту її самої. Завдяки властивості «беззмістовності» вона може виконувати свої основні функції – бути засобом експлікації будь-якого іншого стану, будь-якого іншого змісту суб'єктивного світу, будь-якого фрагмента психіки і психічного в цілому» [60].

Окреслюючи роль рефлексії як символічного регулятора поведінки особистості та її психічного стану зауважимо, що «накладаючись» на будь-який інший психічний стан, рефлексія породжує нову якість – усвідомленість суб'єктом своїх власних станів. Нерідко для військовополоненого предметом рефлексії може стати вона сама. Її конкретна дія – це одночасно і своєрідний відхід від суворой об'єктивності у перебігу психологічних закономірностей, і підвищення міри суб'єктності регуляції активності та поведінки. Рефлексія «над діяльністю», «над собою», «над своїм становищем» – це, звичайно, не тільки і не стільки констатація чого-небудь, а засіб розвитку діяльності й особистості, зміни її статусу. «Рефлексивні паузи, моменти «усунення» від ситуації, «зусилля спрямовані на те, щоб збагнути себе», а також всі інші однопорядкові з ними феномени виконують функцію генезису, розвитку [60].

Як бачимо, рефлексія є регулятором, у якому існують і реально діють максимальні можливості для «відступу» від об'єктивних законів і закономірностей. Саме завдяки рефлексії стає зрозуміло, чому поведінка людини часто не подібна на об'єктивно зумовлене функціонування багатьох інших систем, а нерідко непередбачувана, суперечлива і навіть ірраціональна. Завдяки рефлексії особистість може принципово інакше взаємодіяти з дійсністю, даною вже не безпосередньо, а у формах мислення. Особистість не лише оперує абстрактними об'єктами, накреслює шляхи виходу з апріорних станів і ситуацій, а й мислить у категоріях як реальності так і потенційного розвитку. Вихід за межі емпіричного формату природної установки відображати світ активізує здатність до переосмислення змісту власної психіки, уможлиблює вихід у

позицію самовизначення. Засобом рефлексії «людина усвідомлює буття загалом, саму себе і свої межі», – зазначає К. Ясперс [158].

Проблема символічної регуляції поведінки набула значного розвитку у школах психоаналізу, гуманістичної психології та гештальтпсихології. Зокрема у психоаналізі З. Фрейда Его людини розглянуто як символ, що регулює поведінку, підпорядковуючись принципу реальності, на відміну від принципу задоволення. Саме символ покликаний реалізувати такі функції, як регуляція потягів, їх опосередкування, усвідомлення бажань, усвідомлення детермінованості своєї поведінки [124, 125].

Розуміння символу є ключем до розгадки психологічних, соціальних, політичних, релігійних, культурних аспектів життєдіяльності людини. Уміння декодувати символи – нагальна умова виживання в певному соціумі, оскільки це важливий метод орієнтації та розуміння нового, ще незасвоєного й одночасно проєкт і програма, задані людині для регулювання поведінки. Символи, що пробуджують спогади про попередні події, які відбулися з індивідом або групою, часто вирізняються високим ступенем конденсованості, є провідними в колективних обрядах суспільства, виконують ключову роль у збереженні соціального життя і підтримання солідарності членів суспільства. Людина протягом всього життя перебуває у світі символів, які поєднують у собі ціннісний досвід певної цивілізації. Кожна людина у процесі життєдіяльності, під час спілкування, навіть на підсвідомому рівні, використовує символи [133].

Підіймаючись на нову суспільну сходинку, особистість поринає у світ нових символів, а тлумачення раніше засвоєних набуває нового змісту. Аналітичний огляд наукових праць дає підстави стверджувати, що символ у закодованому вигляді містить думки, почуття, образи та певний код із чуттєво-інтуїтивними структурами психічного відображення, які можна передати іншій людині [133]. Розуміння символів дає змогу людині декодувати поведінку інших, через що вона набуває здатності розуміти й регулювати міжособистісні відносини [150].

Представники символічного інтеракціонізму наголошують, що регуляція поведінки особистості залежить від «символічного оточення» і «значущих символів», – жести і мови [86, 157]. Розвиваючи ідеї символічного інтеракціонізму, Дж. Мід прагнув створити символічну теорію людської еволюції. Символічно опосередкована регуляція поведінки зумовлена антропологічною здатністю особистості утворювати й використовувати символи для саморозуміння і прогнозування власної поведінки [86]. Людина передає повідомлення жестовими засобами за символічною схемою дії, яка дає змогу за окремим жестом відновити дію в цілому, а символічна регуляція поведінки породжує приблизно однакові реакції під час спілкування з будь-яким індивідом, що дає змогу: а) поставити себе на місце іншого; б) побачити себе очима іншого.

Ввівши у науковий вжиток поняття «психомоторний символ», ми вважаємо, що це поняття покликане відображати і регулювати зовнішню форму існування психічного світу особистості. Структурними елементами системи психомоторних символів є всі рухи тіла, міміка, проксемика, інтонаційні, ритмічні, висотні характеристики голосу, його часова і просторова організація. Психомоторні символи регулюють процес спілкування особистості й поведінки в цілому, що дуже важливо для нашого дослідження. В них закодовані величезні смислові навантаження, які регулюють поведінку особистості, навіть якщо особистість цього не усвідомлює [133].

Керування поведінкою особистості є завданням надзвичайної складності, яке передбачає цілеспрямоване застосування доцільних дій, спрямованих на досягнення осмислених цілей. Ту саму дію залежно від передбачуваних результатів, продукту дії, смислу завдання спрямовують і скориговують мінімум п'ять самостійних регуляторів: символ, думка, образ, почуття та почування [67]. У праці «Психологія символічної регуляції дій і вчинків особистості» ми зазначаємо ключовий, з точки зору нашого дослідження, факт: кодуючи себе для іншої людини, передавач закладає модель відповідної поведінки одержувача повідомлення. На одержувача повідомлення вчиняється певний вплив із заздалегідь (відомою) очікуваною моделлю його поведінки. У цьому контексті автор наголошує на необхідності подальшого дослідження процесу передачі повідомлень за допомогою вербальних, психомоторних символів мовлення, покликаних одночасно виконувати як інформативну, так і регуляторну функції [133].

У працях К. Юнга символи розглянуто як безпосереднє вираження енергії несвідомого, прояви архетипів у конкретних образах фантазії, сновидіннях і мистецтві [151]. На нашу думку, практично будь-яка річ може набути символічного значення – від природних об'єктів, предметів, виготовлених людиною, до психомоторних рухів, жестів і навіть абстрактних форм (чисел, геометричних фігур) [133].

Ґрунтуючись на теорії В. Клименка, зауважимо, що символ – це багатозначний образ предмета сучасного і майбутнього, завдяки чому він містить згорнуту багатоманітність значень: смислових, інформаційних, прагматичних, здатних спонукати людину до дій. Символ є принципом побудови праксису, першоосною ідеї, думки, що перетворюються в дію; переконання, яким людина долає свавільну гру уяви; уявлення про себе, установкою на дію і на мету [133, с. 143].

Завдяки своїй енергії, як стверджує В. Клименко, символ примушує, закликає й наказує людині діяти так, а не інакше, фіксує у своєму сенсі сутність психічного явища й генезис знань про їх сутність. Символ є функцією предмета, що дає змогу зрозуміти його в усіх модифікаціях [67].

Для особистості символ слугує методом орієнтації, розпізнавання ще незасвоєного, способом перетворення надбань мислення, почуттів та уяви. Отже, символ є планом, проектом і програмою, заданими людиною, для ефективного регулювання рухами думки, почуттів та уяви, а також діями. З цього випливає, що регуляція поведінки символом – операція аналітична [133, с. 144]. Символ – це завдання, заклик до людини, до дії. Він складний, оскільки має безкінечну кількість способів вирішення. Кожна людина завдання, дане символом, вирішує по-своєму. Інакше кажучи, символ як регулятор поведінки особистості є її смисловою конструкцією, законом, що організовує всі її потенційні можливості.

Наслідуючи думку В. Клименка, стверджуємо, що за своєю сутністю символ звертається одночасно до двох зрізів активності: з одного боку, він безпосередньо пов'язаний із найменуваннями і подальшими процедурами опису факту, логічним опрацюванням фактичного матеріалу, а з іншого – практично спрямований на дії, зміни і перетворення змісту, одержаного у ході тих же дій [133, с. 146].

Символи – це канали входження в обмежений світ людського розуміння, непідвладні логіці розуму і глибинам підсвідомого, які проявляються як засіб асиміляції енергії архетипів. Слова і зображення стають символічними, якщо містять дещо більше, ніж їх очевидне та безпосереднє значення, приховують у собі ширший, неусвідомлюваний аспект, який повністю пояснити неможливо. Слід сказати, що символічний смисл є ірраціональним і може бути зрозумілим лише в певному контексті та у процесі переживання. За В. Клименком, символ завжди позначає таємницю, яку у принципі неможливо раціонально зрозуміти чи пояснити [67, 68]. На відміну від поняття, символу притаманна образність. Він сприяє реалізації ціннісно-смислової орієнтації у відносинах з іншими, виокремлює суб'єктивно значущі, з моральної точки зору, правильні (істинні) форми і змісти діяльності.

Військовослужбовець протягом служби також постійно керується символами. У цьому контексті значний інтерес викликає вивчення символу як регулятора поведінки військовослужбовця. Символ у свідомості особистості розгортається/згортається за певним алгоритмом. Будь-який означений образ, будучи згорнутим із зовнішнього світу в символ, розгортається в підсвідомості людини і продукується у зовнішній світ, щоб після його сприйняття знову розгорнутися у свідомості того самого чи іншого індивідуума. Будучи продуктом людської психіки, символи сприймаються не ізольовано, а лише в умовах соціального континууму часу (простору), де здатні розгортатися і згортатися [133]. Символ – завжди щось реальне (реальний предмет, подія, вчинок, слово, жест чи образ), простиє у своєму вираженні. Символ несе з собою розуміння, яке міститься поза словами, також він не є лише регулятором поведінки особистості, а й інструментом її адаптації, засобом встановлення

взаємозв'язків між людьми, оскільки виконують адаптивно – регулятивну функцію [2, 133].

Будь-яка поза людини є символом, наділений комунікативним смислом, успішне трактування якого сприяє вдалому встановленню комунікативної взаємодії. Культурними традиціями кожного народу певні пози заборонені, а інші – закріплені, тому військовослужбовцю слід знати культуру (культурні символи) ворожої сторони.

У контексті нашого дослідження необхідно вивчити символ етнічного Іншого під час регуляції поведінки військовослужбовця в системі взаємин «свій – чужий». Вивчення психології символічної регуляції поведінки через призму етнічного Іншого дає змогу оцінити власні здібності, провести межу між власною поведінкою й поведінкою етнічного Іншого. Від того, як буде проведено таку межу, як розумітимуть етнічну відмінність, залежатиме конструювання поведінки особистості [124, 125]. До проблеми Іншого як символічної форми регуляції поведінки психологи звертаються незалежно від теоретичних чи методологічних позицій, які вони відстоюють. Проблематику символічної взаємодії з Іншим закладено у працях З. Фрейда, Ж. Лакана, О. Лосева. Відомо, що представники інших культур по-різному реагують на навколишній світ оскільки мають власну систему цінностей і норм поведінки. В ситуації розбіжності між явищами іншої культури та прийнятими у «своєї» виникають поняття «Інший», «Чужий». Образ етнічного Іншого – це насамперед продукт психічної реальності. Зазвичай етнічно Інший є Чужим, тим, від кого особистість дистанціюється, кого остерегається, перед ким захищає власну культуру, кровну і родову належність, сповідуваний світогляд [124, 125]. Саме наявність етнічного Іншого як Чужого вказує на проблеми у символічній регуляції поведінки.

Особистість, зіштовхнувшись з чужою культурою, переживає нові почуття під час взаємодії з невідомими й незрозумілими культурними явищами. Щоб зорієнтуватися в чужій культурі, важливо її зрозуміти, осмислити місце і значення нових символів, включити їх у конструкт своєї поведінки та способу життя. Успішність цього процесу залежатиме від обсягу інформації та ступеня її новизни. Образ етнічного Іншого, будучи породженням психічної реальності, дає змогу особистості активно вибудовувати власну поведінку з огляду на конструкти моделі етнічного середовища. Етнічний Інший, зберігаючи в собі риси, притаманні певному етносу, слугує символічною проекцією, з якою особистість веде діалог, відстоює свою позицію, запозичує риси Іншого для розуміння та взаємодії з ним [124, 125]. Знання культури та символів свого ворога постає як необхідна умова для їх розуміння й осмислення, сприяє швидкій раціоналізації поведінки військовослужбовця, що в умовах полону є схвальним.